

УДК 614.29(477)(09):340.6

В. В. Юсупов, докторант Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ СУДОВО-МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ У ХХ СТОЛІТТІ

Досліджено питання розвитку судово-медичних закладів України у ХХ ст. та встановлено основні етапи їх розвитку. Визначено особливості становлення експертних закладів системи охорони здоров'я в Україні.

Ключові слова: судово-медичні заклади, судово-медична експертиза, Народний комісаріат охорони здоров'я, судово-медична інспектура, кафедра судової медицини, Микола Сергійович Бокаріус.

Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів і розвиток експертних установ висвітлені в багатьох наукових працях. Водночас у наукових джерелах не знайшли достатнього відображення процеси розвитку судово-медичних закладів системи охорони здоров'я України. Судово-медична наука – це спеціальна медична дисципліна, що використовує досягнення інших наук – фізики, хімії, біології, математики та, особливо, криміналістики. У свою чергу, це впливає на забезпечення якісного експертного супроводження досудового розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень.

У різні роки окремі аспекти становлення судово-медичної служби СРСР та України розглядали М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, В. П. Головіна, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. М. Козаченко, І. О. Концевич, Е. І. Кантер, Д. П. Косоротов, І. Ф. Крилов, Б. В. Михайличенко, А. І. Найда, В. О. Ольховський, О. А. Панфіленко, М. В. Попов, В. І. Прозоровський, В. А. Рожановський, В. М. Чисніков, Ю. П. Шупик та ін.

Однак питання становлення українських судово-медичних закладів у ХХ ст., особливості їх розвитку при перебуванні території України в складі Російської імперії та Радянського Союзу в зазначений період, не знайшли належного відображення в наукових джерелах. Спроба дослідити ці питання і є *метою* статті.

На початку ХХ ст. (і до 1917 р.) у Російській імперії та її губерніях судово-медичні дослідження проводилися в лікарських відділеннях губернських управлінь, на кафедрах судової медицини університетів зі складанням висновків посадовими лікарськими чинами, і в лікарнях – поліцейськими лікарями. За необхідності використовувалися різні хімічні, бактеріологічні лабораторії університетів і медичних закладів.

При відкритті кабінетів науково-судової експертизи в 1912–1914 рр. у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві та Одесі на них покладалося проведення досліджень за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного й мікроскопічного аналізу, за винятком досліджень, що проводилися лікарськими

відділеннями губернських управлінь¹. Виключення з повноважень кабінетів науково-судової експертизи питань судової медицини було загальною визначальною позицією й зазначалося в різних документах щодо створення цих експертних установ. Фактично судово-медичні експертизи проводилися на кафедрах судової медицини.

На початку ХХ ст. кафедри судової медицини на території України існували в Університеті Святого Володимира в Києві, Харківському, Новоросійському та Львівському університетах. У 1913 р. у складі Харківського університету М. С. Бокаріус організував Інститут судової медицини, за його проектом було збудовано спеціальну будівлю, у якій Інститут проіснував до березня 1932 р., коли будівля була зруйнована². Саме в цьому Інституті проводилися розтинні трупів і судово-медичні дослідження. Очолив Інститут судової медицини М. С. Бокаріус, який одночасно став завідувачем міського трупного покою³.

Зі створенням у системі юстиції кабінетів науково-судової експертизи до обов'язків їх працівників входила участь в оглядах трупів. За результатами таких оглядів у кабінетах, зокрема їх хімічних відділеннях, досліджувалися волосся, кал, кров та інші біологічні об'єкти.

Відповідно до тогочасного законодавства лікарські відділення проводили судово-медичні дослідження, що полягали в перевірці висновків судових лікарів, хімічному дослідженні отрути при отруєннях, а інші експертизи, у тому числі й зазначених об'єктів біологічного походження, могли проводитися як лікарськими відділеннями, так і кабінетами науково-судової експертизи, про що зазначалося на Першому з'їзді завідувачів кабінетів науково-судової експертизи в липні 1915 р.⁴ Так, у Київському кабінеті проводилися хіміко-мікроскопічні, спектральні та біохімічні дослідження крові, а серед об'єктів, що надійшли в 1914 р. на експертизу, були предмети зі слідами крові, сперми та інших плям; в Одеському кабінеті в 1914 р. досліджувалися кров і волосся⁵.

¹ Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): у 2-х кн. Кн. 2/авт. кол.: М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко та ін. Київ: Харків: ДНДІ МВС України, 2013. С. 150.

² *Татаренко В. А. Ольховский В. А. 200 лет кафедре судебной медицины Харьковского государственного медицинского университета. Теория та практика судебной экспертизы і криміналістики:* зб. наук.-практ. матеріалів. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 528–529.

³ *Козаченко И. Н. Деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариуса, как организатора отечественной судебно-медицинской и криминалистической экспертизы. «Бокариусовские чтения»:* материалы Первой междунар. науч.-практ. конф. судебных медиков и криминалистов, посвящ. 75-летию со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариуса (г. Харьков, 8–9 дек. 2006 г.). Харьков, 2006. С. 9.

⁴ Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): у 2-х кн. Кн. 2/авт. кол.: М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко та ін. Київ – Харків: ДНДІ МВС України, 2013. С. 195–196.

⁵ Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году. *Журнал М-ва юстиции.* 1915. № 6. С. 321–344.

Така невизначена ситуація щодо проведення судово-медичних експертиз зберігалася й після 1917 р. Лише в 1924 р. Народний комісаріат юстиції (НКЮ), Народний комісаріат охорони здоров'я (НКОЗ) і Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР прийняли спільну Інструкцію про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губернських відділах здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку. Відповідно до неї в кабінети науково-судової експертизи НКЮ повинні направлятися: 1) усі без винятку об'єкти, які підлягали дослідженню за допомогою фотографії, мікрофотографії й дактилоскопії, із метою ідентифікації особи та з'ясування злочину; 2) об'єкти, які підлягали судово-медичному (мікроскопічному або мікрохімічному) дослідженню (плями крові, плями сперми та ін.) і 3) волосся, кістки та інші частини трупа щодо вирішення відповідних питань¹.

До революційних подій 1917 р. судово-медична служба входила до складу Міністерства внутрішніх справ і тісно взаємодіяла з адміністративним апаратом губернських управлінь. Після революції судово-медична служба була виключена зі складу МВС і передана до відомства охорони здоров'я².

Перепідпорядкування всіх органів охорони здоров'я у УСРР позитивно вплинуло на розвиток судової медицини. Це дозволило досить швидко створити єдину, нерозривну з органами охорони здоров'я, структуру. В. І. Прозоровський та О. А. Панфіленко відстоюють думку, що заснування судово-медичної експертизи в системі охорони здоров'я було важливим і принципово правильним рішенням, що визначило її подальший успішний розвиток³. У зв'язку з цим судово-медичний експерт отримував статус об'єктивної й незацікавленої особи, що була незалежною від слідчих і судових органів, завдання яких ним виконувалися.

Отже, період після 1917 р. характеризувався інтенсивним розвитком судової медицини та прогресивними змінами організаційної структури судово-медичної служби. Він відзначається заснуванням у 1918 р. Народного комісаріату охорони здоров'я, до складу якого входив підвідділ медичної експертизи – керівний центр судово-медичної служби.

У 1918–1919 рр. у Росії видано низку офіційних директив, що регламентували діяльність судово-медичних експертів: циркуляр НКОЗ «Про порядок освідування мертвих тіл у випадках раптової смерті» від 19.12.1918; Тимчасова постанова для медичних експертів про порядок проведення дослідження трупів від 05.04.1919; Положення про організацію кабінетів для освідування при підвідділах медичної експертизи від 01.02.1919, Положення про права і обов'язки державних судово-медичних експертів від 28.02.1919

¹ Бюл. Нар. комісаріату юстиції. 1924. № 22. С. 193–202.

² Від часів університету св. Володимира до сьогодні: історія становлення та діяльності кафедри судової медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (1841–2011)/Б. В. Михайличенко, С. С. Бондар, В. А. Шевчук та ін.; за ред. Б. В. Михайличенка. Київ: Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця, 2012. С. 20.

³ Прозоровский В. И., Панфиленко О. А. Развитие судебно-медицинской науки и экспертизы за годы Советской власти. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1967. Т. 10. Вып. 3. С. 4.

та ін. 16 грудня 1921 р. НКОЗ спільно з НКЮ РРФСР затвердив Положення про судово-медичних експертів, у якому визначалося їх процесуальне положення, основні напрями професійної діяльності.

В Україні в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. форми роботи судово-медичної експертизи намагалися пристосувати до особливостей державної політики того чи іншого уряду. Розроблювалася низка проектів нормативних документів із реорганізації судово-медичної служби, однак жодного з них не було втілено в життя.

Реальна організація судово-медичної служби в Україні почалася в 1919 р., коли в Києві при НКОЗ був створений відділ медичної експертизи. Відділ засновано в березні 1919 р., а першим керівником, який був і його засновником, став К. П. Сулима¹. Новостворений орган став вищою науково-практичною інстанцією судово-медичної експертизи в УСРР. До його обов'язків належала підготовка інструктивних матеріалів щодо проведення різних видів експертизи, керівництво діяльністю судово-медичних органів².

У 1920 р. відділ медичної експертизи очолив М. С. Бокаріус. У зв'язку з відсутністю спеціальних судово-медичних кадрів у республіці, він брав активну участь у реформуванні вищої медичної освіти. У 1925 р. М. С. Бокаріус організував шеститижневі курси для лікарів, які займалися судово-медичною експертизою. Першими ці курси пройшли губернські судово-медичні інспектори з Кривого Рогу, Катеринослава, Ніжина, Бердичева, Умані, Первомайська, Шепетівки та ін.³ Під його керівництвом у цьому самому році сконструйовано спеціальні секційні набори, які були розіслані судово-медичним експертам на місцях⁴.

У 1921 р. у складі деяких губернських управлінь охорони здоров'я створено судово-медичні лабораторії. У Харкові таку судово-медичну лабораторію організував М. С. Бокаріус та керував нею до 1925 р.⁵ Відповідно до положення про лабораторії вони виконували хімічні та мікроскопічні дослідження із застосуванням біологічних методів експертизи⁶. Новостворені експертні заклади підтримували зв'язки з кафедрами судової медицини, де в той час зосереджувалися найбільш кваліфіковані судово-медичні кадри. Науково-практична діяльність кафедр судової медицини сприяла залученню

¹ Ксенофонт Платонович Сулима (к 150-летию со дня рождения). *Судебно-медичинская экспертиза*. 2007. Вып. 1. С. 45.

² Судова медицина: підручник для студ. мед. вузів/І. О. Концевич, Б. В. Михайличенко та ін.; за ред. І. О. Концевича, Б. В. Михайличенка. Київ: МП «Леся», 1997. С. 19.

³ *Козаченко И. М.* Деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариуса, как организатора отечественной судебно-медицинской и криминалистической экспертизы. С. 11.

⁴ Заслуженный профессор Н. С. Бокариус – основоположник криминалистического направления отечественной судебно-медицинской науки/В. А. Ольховский, Н. М. Рубин, П. А. Каплуновский и др. С. 87.

⁵ *Козаченко І. М.* Батько й син Бокаріуси – видатні фундатори вітчизняної судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків : Право, 2016. Вип. 16. С. 428.

⁶ *Прозоровский В. И., Панфиленко О. А.* Знач. твір.

до науково-дослідної роботи практичних експертів, міцнів зв'язок практики з наукою.

У 1922 р. відділ медичної експертизи було ліквідовано та створено судово-медичний стіл при лікарському відділі. Така реорганізація не сприяла судово-медичній експертизі й тому в 1923 р. засновано головну судово-медичну інспектуру при організаційному відділі, а далі – інспектуру виокремлено в самостійну частину з безпосереднім підпорядкуванням НКОЗ. Із заснуванням інспектури судово-медична діяльність в Україні починає налагоджуватися й розвиватися. Хоча інспектура складалася лише з двох осіб – головного державного судово-медичного інспектора (яким працював М. С. Бокариус) і діловода. М. С. Бокариус працював на цій посаді до листопада 1926 р., коли був звільнений із неї наказом Народного комісара охорони здоров'я УСРР¹.

У 1923 р. головний державний судово-медичний інспектор УСРР М. С. Бокариус брав участь у підготовці Правил про проведення судово-медичного дослідження трупів (аналогічні Правила видано того самого року в РРФСР). Цього самого року він склав Правила про класифікацію тілесних ушкоджень, які в РРФСР вийшли лише в 1928 р.²

Водночас організація судово-медичної експертизи в УСРР досягла певних результатів. При губернських відділах охорони здоров'я запроваджено посади губернських судово-медичних інспекторів, а повсякденну судово-медичну справу здійснювали районні судові лікарі. У 1923 р. у системі судово-медичної інспектури НКОЗ УСРР працювало 80 експертів³.

У 1923 р. судово-медичні лабораторії були реорганізовані в структуру кабінетів науково-судової експертизи в м. Харкові, Києві та Одесі.

Про стан судово-медичних закладів УСРР у середині 20-х рр. ХХ ст. можна уявити з деяких доповідей судових медиків на Першому Всеукраїнському судово-медичному з'їзді, який проходив у Харкові з 14 по 17 травня 1925 р. Так, у Харкові замість семи працювало лише 2 судових лікарів, а третій – за сумісництвом. У повітах Харківської губернії замість 21 було 2 судових лікарів. Одеса забезпечена трьома судовими лікарями, в Одеській губернії на п'ять округів по одному судовому лікарю. Є трупний покій і судово-медична лабораторія. Живі особи освідуються в спеціальних клініках, акти підписує фахівець і скріплене судовий лікар. У Катеринославській губернії набори медичних інструментів зношені, технічні помічники судових лікарів відсутні, теплих приміщень для розтинів трупів немає. Обов'язки

¹ Заслуженный профессор Н. С. Бокариус: незабываемый вклад в развитие отечественной судебно-медицинской науки/Ю. П. Шупик, В. Д. Мишалов, В. А. Ольховский и др. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2008. Вип. 8. С. 90.

² Заслуженный профессор Н. С. Бокариус – основоположник криминалистического направления отечественной судебно-медицинской науки/В. А. Ольховский, Н. М. Рубин, П. А. Каплуновский и др. *Теория та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук.-практ. матеріалів. Харків: Право, 2004. Вип. 4. С. 88.

³ Громов А. П., Панов И. Е., Панфиленко О. А. Развитие судебно-медицинской службы в СССР. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1982. Вип. 4. С. 6.

судових лікарів, як правило, виконують дільничні лікарі, які не підготовлені до судово-медичних досліджень. Судові лікарі є в Катеринославі, Маріуполі, Бердянську й деяких інших містах. Відсутня нова судово-медична література та немає спеціального місця для освідчування живих осіб. У Волинській губернії судово-медична робота дуже слабка, необхідне збільшення заробітної плати, кредитів, ужиття заходів із підвищення кваліфікації лікарів. У Полтавській губернії за штатним розкладом повинно бути 7 лікарів, працює – лише п'ять. У шести округах Подільської губернії працювало шість судових лікарів, по одному на округ. Губернський судово-медичний інспектор безпосередньо обслуговував м. Вінницю й Вінницький округ. Відчувалася потреба в новій судово-медичній літературі¹.

Проте в 1924 р. в УСРР судово-медичними інспекторами й лікарями досліджено 4274 труп, найбільше у Київській і Одеській областях, та більше 11 тис. живих осіб. У чотирьох судово-медичних лабораторіях досліджено 299 різних речових доказів².

У наказі українським інститутам науково-судової експертизи системи юстиції від 3 травня 1927 р. на одну з їх новостворених секцій біологічних досліджень покладалося: а) досліджувати різні речовини щодо виявлення властивості та сили впливу їх на живий організм, як, наприклад, дослідження впливу на організм і його органи отруйних та інших речовин, що виявлялося шляхом судово-хімічного дослідження (біологічні проби); б) готувати препарати для сироваткової судово-медичної практики; в) готувати сироватки, що преципітувалися на різні види крові; г) готувати гемотести на встановлення груп крові³.

Тому однією з особливостей організації судово-медичної експертизи в Україні було те, що в кабінетах (у подальшому – інститутах) науково-судової експертизи в Києві, Одесі та Харкові проводили судово-медичні дослідження, а в окремий період (із 1927 р.) – у них відкрилися секції біологічних досліджень. Ці експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку з цим на урядовому рівні постало питання про підпорядкування судових медиків країни відомству юстиції.

Питання про передачу функцій судово-медичної експертизи в підпорядкування НКЮ УСРР було розглянуто на Першому Всеукраїнському судово-медичному з'їзді. Крім представників суду, прокуратури та слідства, на ньому були присутні працівники карного розшуку, міліції, відділів охорони здоров'я, психіатри й судові хіміки, представники кафедри судової медицини Харківського медичного інституту. Питанням, яке звернуло на себе особливу увагу, був перехід судових медиків у штати крайових (обласних) судів, переведення їх із НКОЗ у підпорядкування НКЮ.

¹ Попов Н. В. Первый Всеукраинский судебно-медицинский съезд. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1925. Кн. 2. С. 200–201.

² Попов Н. В. Знач. твір. С. 199.

³ Наказ інститутам науково-судової експертизи: постанова Нар. комісаріату юстиції УСРР від 03.05.1927. *Бюл. Нар. комісаріату юстиції*. 1927. № 25–26. С. 233–255.

На з'їзді М. С. Бокаріус виступив із доповіддю на тему «Про організацію й постановку судово-медичної справи в УСРР». У своїй доповіді він також торкнувся питання про заплановану реорганізацію судово-медичної справи в країні¹. Його доповідь викликала багато запитань і обмін думками.

Було прийнято рішення створити при відділі судоустрою НКЮ підвідділ з управління органами науково-судових експертиз, а також підготовлено проект Положення про судово-медичні органи УСРР, головними ідеями якого були:

1. У судових округах, за винятком Харківського, Київського і Одеського, заснуються посади окружних і дільничних судових медиків.

2. До обов'язків судових медиків належить проведення судово-медичних і судово-міліцейських розтинів, оглядів та освідувань, а також надання висновків за вимогами судових і міліцейських органів.

3. Окружні судові медики перебувають при Окружних судах і на них, крім обов'язків, перелічених у п. 2, покладається керівництво роботою дільничних судових медиків, які їм безпосередньо підпорядковані.

4. У розпорядженні окружних судових медиків перебувають судово-медичні трупні покої та лабораторії, які утримуються за рахунок місцевих коштів і обліковуються за кошторисом органів НКЮ.

5. Окружні судові медики безпосередньо підпорядковані підвідділу науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ та у своїй роботі керуються його інструкціями.

6. Призначення й звільнення окружних і дільничних судових медиків здійснюється підвідділами науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ.

7. Як окружні, так і дільничні судові медики перебувають на місцевому бюджеті окрвиконкомів, за кошторисом органів НКЮ.

8. У Харківському, Київському та Одеському округах функції окружних судових медиків виконують крайові (обласні) інститути науково-судових експертиз, а дільничні судові медики заснуються тут на загальних засадах із підпорядкуванням їх інститутам науково-судових експертиз і призначаються на посади директором інституту².

Попри позитивне вирішення на з'їзді питання про підпорядкування судових медиків відомству юстиції, належні розпорядчі документи урядом УСРР не були прийняті. Судово-медичні експерти залишилися в підпорядкуванні НКОЗ.

У 1924 р. в Москві відкривається Центральна судово-медична лабораторія, на яку покладалися як практичні, так і науково-дослідні функції, а також координація науково-практичної діяльності судово-медичних закладів. На базі лабораторії протягом року організовано регіональні лабораторії практично в усіх великих містах, де існували наукові напрями у сфері

¹ Попов Н. В. Знач. твір. С. 200.

² Рожановский В. Судебно-медицинская экспертиза в дореволюционной России и в СССР. Судебно-медицинская экспертиза. 1927. Кн. 6. С. 93.

медицини¹. У Києві, Харкові та Одесі вже існували відповідні лабораторії, роботою яких починає опікуватися Центральна судово-медична лабораторія. Зі створенням при секціях судово-медичних експертиз союзних республік лабораторій був налагоджений зв'язок із кафедрами судової медицини університетів, а керувати новоствореними лабораторіями стали, як правило, завідувачі кафедрами судової медицини.

Практична й науково-педагогічна діяльність судово-медичних лабораторій і кафедр судової медицини зумовила активний розвиток судово-медичної науки. Судово-медична служба починає розширюватися та вдосконалюватися. Виникає необхідність в організації великого науково-практичного центру, що мав би забезпечити роботу всіх судово-медичних закладів у СРСР. Таким центром став Науково-дослідний інститут (НДІ) судової медицини, створений у 1931 р. на базі Центральної судово-медичної лабораторії НКОЗ РРФСР і кафедр судової медицини I і II Московських медичних інститутів. 28 лютого 1933 р. інститут отримав офіційний статус – Державний науково-дослідний інститут судової медицини². До його функцій належало науково-методичне керівництво судово-медичними закладами країни, проведення науково-дослідної роботи у сфері судової медицини, виготовлення сироваток і виконання особливо складних судово-медичних експертиз.

Активно розроблюються методи й засоби, що використовувалися судовими медиками з метою отримання та аналізу криміналістично значущої інформації. Так, в Одеській судово-медичній лабораторії професор Є. Ю. Ген уперше у вітчизняній криміналістиці провів ідентифікацію особи за кишковою паличкою³.

Із 30-х рр. XX ст. завідувачі та викладачі кафедр судової медицини в українських медичних навчальних закладах виконують не лише навчально-наукову, а й практичну роботу щодо проведення судово-медичних експертиз. Відбувається об'єднання кафедр із судово-медичними службами, об'єднання теорії з практикою. У подальшому вдосконалюється нормативно-правове забезпечення судово-медичної діяльності, взаємодії судово-медичних установ із правоохоронними органами.

У 1939 р. після приєднання Західної України до СРСР на її території сформовано державні інститути судово-слідчих органів, охорони здоров'я, у тому числі організовано державну судово-медичну службу в системі Народного комісаріату охорони здоров'я з утворенням такої служби регіону. У Львові в березні 1940 р. засновано міську судово-медичну службу, яку очолив доцент В. П. Ципковський, голова Харківської школи судових ме-

¹ *Ищенко А. В., Головина В. П.* Использование специальных медицинских знаний в криминалистической науке и практике (к истории вопроса). *Криміналіст. вісн.* Київ, 2006. № 1(5). С. 171.

² *Прозоровский В. И.* 25 лет научной и организационно-практической деятельности Научно-исследовательского института судебной медицины. *Вопр. суд. медицины.* М., 1959. С. 6.

³ *Ищенко А. В., Головина В. П.* Знач. твір. С. 171.

диків і криміналістів¹. Водночас формування судової медицини на західно-українських землях відбувалося під значним впливом західноєвропейських правових систем і на основі досягнень медицини Німеччини, Австрії, Польщі. Ще в другій половині XIX ст. в Австро-Угорській імперії було запроваджено призначення лікарів-експертів як судових лікарів. Вони були зобов'язані проводити судові огляди, судово-лікарські та санітарно-поліцейні розтини. Ці дипломовані спеціалісти перебували на адміністративній службі як повітові, міські або гминні лікарі². Тому радянські принципи організації й проведення судово-медичної діяльності в західних областях України на початку їх упровадження наражалися на певний супротив і недовіру місцевих спеціалістів.

Із початком Другої світової війни багато судових медиків УРСР пішло воювати на фронт. До війни в СРСР не існувало військової судово-медичної експертизи, а відповідну експертизу згідно з постановами військових органів розслідування проводили цивільні судово-медичні експерти. Із 1941 р. в діючій армії функціонували армійські та фронтові патолого-анатомічні лабораторії. До їх складу входило по одному судово-медичному експерту. Мізерна кількість таких фахівців унеможлилювала виконувати зростаючий обсяг судово-медичних досліджень. У зв'язку з цим виникла необхідність створення самостійної судово-медичної експертизи Армії та Флоту СРСР. Під керівництвом українського судового медика Ю. С. Сапожникова 21 жовтня 1943 р. така служба була організована. Її начальником і одночасно головним судово-медичним експертом Армії та Флоту став М. І. Авдєєв.

У 1943 р. було створено Центральну судово-медичну лабораторію наркомату оборони СРСР. У 1944 р. у складі цієї лабораторії починає функціонувати криміналістичне відділення.

Військові судові медики зробили значний внесок у розвиток судової балістики, вивчення механізму утворення вогнепальних ушкоджень, наслідків вибухової травми, токсикології та багатьох інших питань, пов'язаних із бойовими діями, авіакатастрофами тощо. Після закінчення війни багато судових медиків залучалося для встановлення обставин подій, пов'язаних із Другою світовою війною, ідентифікації загиблих. Зокрема, розпорядженням уряду УРСР М. М. Бокаріуса було включено до складу державної комісії із розслідування звірств німецько-фашистських загарбників на окупованих територіях Харківської та Донецької областей. На першому громадському

¹ *Найда А. І., Нартиков В. Н.* Харьковская школа судебных медиков и ее влияние на формирование судебно-медицинской службы Львовщины. «*Бокариусовские чтения*»: материалы Первой междунар. науч.-практ. конф. судебных медиков и криминалистов, посвящ. 75-летию со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариуса (г. Харьков, 8–9 дек. 2006 г.). Харьков, 2006. С. 20.

² *Найда А. І., Малик О. Р.* Історіографія судової медицини Львівщини і передумови її розвитку в судочинстві України (теоретичний аспект). *Медичне право України: проблеми становлення та розвитку*: матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 квіт. 2007 р.). Львів, 2007. С. 198.

суді, організованому в листопаді 1943 р. у м. Харкові, оприлюднювалися висновки з документів, підготовлених М. М. Бокаріусом¹.

У післявоєнні роки проводиться низка заходів, спрямованих на відновлення судово-медичних закладів у Радянському Союзі й подальше покращення їх діяльності. Міністерство охорони здоров'я СРСР видає низку директив, до найважливіших із яких можна віднести: наказ від 16.02.1948 № 82 «Про заходи з укріплення судово-медичної експертизи», наказ від 14.07.1951 № 643 «Про штатні нормативи судово-медичної експертизи», Інструкцію про проведення судово-медичної експертизи в СРСР та ін.

У 1949 р. заклади судово-медичної експертизи виокремлено у самостійну групу – Бюро судово-медичної експертизи. Ця реорганізація завершила побудову єдиної системи судово-медичної служби в СРСР². Із цієї події почався новий період у розвитку судово-медичних закладів.

Виокремлення судово-медичної експертизи в окрему групу спонукало прийняття в 1951 р. наказу МОЗ СРСР № 643, яким судово-медична експертиза закладів охорони здоров'я на місцях була реорганізована в бюро судово-медичної експертизи. У результаті при МОЗ УРСР було утворено Республіканське бюро судово-медичної експертизи³.

Таким чином, ми вважаємо, що після революційних подій 1917 р. судово-медичні заклади розвивалися за такими хронологічними періодами: 1917–1941 рр. – довоєнне становлення судово-медичних закладів; 1941–1949 рр. – судово-медичні заклади під час війни та в перші післявоєнні роки; 1949–1990 рр. – період розвитку бюро судово-медичних експертиз держав СРСР; із 1990 років – розвиток експертних закладів системи охорони здоров'я в незалежних пострадянських державах.

До особливостей організації експертних закладів системи охорони здоров'я в Україні у ХХ ст. належить те, що, по-перше, судово-медична служба в державі після революційних подій 1917 р. характеризувалася власним розвитком, відмінним від становлення аналогічних підрозділів у РРФСР та інших радянських республіках. Зокрема, судово-медичною справою займалася Головна судово-медична інспектура та на рівні губерній (округів) були введені посади судово-медичних інспекторів. По-друге, поряд із лікарськими відділами судово-медичної експертизи проводили створені в 1914 р. Київський і Одеський кабінети науково-судової експертизи, а з 1923 р. – Харківський кабінет науково-судової експертизи поряд, а в окремий період у них відкрилися секції біологічних досліджень для проведення судово-медичних експертиз. Ці експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку з цим у 1924–1925 рр. на урядовому рівні обговорювалося питання про переведення судово-медичних експертів у підпорядкування НКЮ

¹ Династія судових медиків Бокариусов/В. Н. Лесовой, Ж. Н. Перцева, В. А. Ольховский, Ю. Н. Кравченко. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2014. Вип. 14. С. 445.

² Громов А. П., Панов И. Е., Панфиленко О. А. Значач твір. С. 7.

³ Кантер Э. И. Организационно-методические мероприятия в области судебно-медицинской экспертизы в СССР. *Вопр. суд. медицины*. М., 1968. С. 8.

УСРР. Водночас остаточних розпорядчих документів щодо цього питання прийнято не було.

Історія судово-медичних закладів в Україні тісно пов'язана з розвитком кафедр судової медицини вищих навчальних закладів. Кафедри судової медицини були базою для практичної судово-медичної діяльності, викладачі надавали повсякденну допомогу судово-медичним експертам, а також працівникам слідства, прокуратури та суду.

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКИХ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В XX ВЕКЕ

Юсупов В. В.

Исследованы вопросы развития судебно-медицинских учреждений Украины в XX в. и установлены этапы их развития. Определены особенности становления экспертных учреждений органов здравоохранения Украины.

Ключевые слова: судебно-медицинские учреждения, судебно-медицинская экспертиза, Народный комиссариат здравоохранения, судебно-медицинская инспектура, кафедра судебной медицины, Николай Сергеевич Бокариус

DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN FORENSIC MEDICAL INSTITUTIONS IN THE XX CENTURY

Yusupov V. V.

The issue of development of forensic institutions of Ukraine in the XX century was studied. Until 1917, forensic medical examinations were conducted in the medical compartments of the provincial administrations, at the departments of forensic medicine of universities and in hospitals – by police doctors. The chairs of forensic medicine existed in the St. Vladimir Kyiv University, Kharkiv, Novorosiisk and Lviv Universities. Real organization of Ukrainian forensic medical institutions began in 1919 with the creation of the Medical Examination Department at the People's Commissariat of Health. In 1923, the Main forensic medical inspection, headed by M. S. Bokarius, was founded. In the provinces the positions of forensic medical inspectors were created. In 1927 the sections of biological research were established in the Kharkiv, Kyiv and Odesa institutes of scientific and forensic expertise, where separate forensic examinations were conducted. In 1949 the institutions of forensic medical examination of the USSR were merged into the Bureau of Forensic Medical Examination, in Ukraine it was held in 1951. It was proved that forensic medical institutions developed at the following chronological stages: 1) until 1917 – forensic medical service in the Ministry of Internal Affairs; 2) 1917–1941 – prewar formation of forensic medical institutions; 3) 1941–1949 – forensic medical institutions during the war and in the first post-war years; 4) 1949–1990s – period of development of the bureau of forensic medical examinations of the countries of the USSR; 5) since the 1990s – development of expert institutions in the public health care system in independent post-Soviet states. It's stressed that formation of the forensic institutions in Ukraine is closely related with the development of forensic medicine departments of higher educational establishments. Forensic medicine departments were the basis for practical forensic medicine, professors provided daily assistance to forensic medical experts.

Keywords: forensic medical institutions, forensic medical examination, People's Commissariat of Health, Forensic Medical Inspection, Department of Forensic Medicine, Mykola Serhiiovych Bokarius.